

4,500,000. Մնացեալքն են Պէտէվը 300,000, Թուրքը 10,000, նոյնքան և Հայք, Հրեայք 20,000, Եթովպացիք Նուբիք, Սուտանցիք 43,000, Ասորիք 7000, Յոյնք 20,000, այլ եւայլ օտարականք, եւրոպացիք 90,000: Անցեալ դարուն վերջը Փոանկայ քննիչ գիտնականք 2,500,000 համարէին. հիմայ ոմանք ինչուան 7 միլիոն: Իսկ բնակութեան տեղիքն 40 քաղաք, 3600 գիւղ. ըստ 1847 հաշուի ոմանք՝ 4450 էին գեոդք և քաղաքք:

Հիմայ, բաց ի Սիւէզի պարանոցին կողմի երկիրներէն (Սիւէզ, Իսմայիլիէ, Բորդ Սայտ) համարուին 60 վիճակք, 113 քաղաքք. 3340 գիւղք: Միջին իմն հաշուով թէ բնակարանաց թէ բնակչաց թիւն իբրեւ կէսն է Արուսահի գրածին և ը դարու մէջ եղածին: Հաւանօրէն մօտաւոր վերջի տարիներ աւելի ստոյգ մարդահամար եղած պիտի ըլլայ, զոր դեռ չուինք ի ձեռին:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Տես յ'էջ 206)

ԻԶ

Էջմիածնի վանաց այցելութիւն. — Երեսանու տնտիւն ու կլիմայն. — Արարատայ վերելից կարաւանի հանդերձանք. — Գիշերային մեկնումը դէպ ի յԱրալըք. — Գոյշասար գիւղ և Ասորիք. — Երասխ գետը կ'անցնիւնք:

27 յունիս. — Երեւան գտնուելով՝ անհրաժեշտ էր մեզ այցելել անկէ 10 հազար մօտեւոր հեռի Էջմիածնի վանաց, որ Հայոց Հոռմը համարուած է: Ինչպէս ծանօթ է, Էջմիածնի հռչակեալ և վաղեմի վանքը՝ Գրիգորեան Հայոց պատրիարքին կամ կաթողիկոսին բնակավայրն է, վաղարշապատ գիւղին մէջ, որ պահած է հին քաղաքին անունն, որոյ տեղւոյն վրայ շինուած է, ուր երբեմն անուանի և ի պատուի էին Անահայ, հայկական Ասորդկան պաշտամունք:

Հայաստանի քաղաքաց մէջ նշանաւորներէն մէկն եղած է Վաղարշապատ: Հինբըր Արտիմէզ քաղաք կը կոչէին կամ Անահայ՝ և հիմնարկութիւնը կը հանեն մինչ յԵրուանդ Ա թագաւոր, որ կ'ապրէր ի վեցերորդ դարու յառաջ քան զհասարակաց Թուական: Տիգրան Բ Արշակունի թագաւորն՝ Քրիստոսէ հորիւր տարի յառաջագոյն՝ առաջին դերութենէ դարձող Հրէից գաղթականութիւն մի հաստատեց և վաճառաշահ մեծ քաղաք

մ'ըրաւ զայն: Իսկ քիչիսէ կամ Երեք եկեղեցիք կը կոչեն, որովհետեւ բաց ի պատրիարքական եկեղեցիէն՝ որ ի մեծ միաստանին, կ'ամփոփէ նաեւ զեկեղեցիս սրբահնացն Գայիանեայ և Հոփսիմեայ:

Այն հռչակաւոր քաղաքէն՝ որ Հայոց Թագաւորական ոստանն էր՝ ցամա 3 1/2, աւրիշ յիշատակ մնացած չէ, բաց ի երեք եկեղեցիներէն և ի վանացն՝ ուր կը նստին սրբոյն Գրիգորի յաջորդքն, որուն՝ ըստ հայոց աւանդութեան, երեսցաւ Քրիստոս ի անդուխտ: Ի յիշատակ հրաշիցս՝ կուսոյց սուրբն Գրիգոր զեկեղեցիս և կոչեց Էջմիածին, որ այն օրէն մայր համարուեցաւ Հայաստանի մայրնայն եկեղեցեաց, կարգէ զուրա պատիւ և մեծարանք ընդունելով:

Յանձնարարական մը ունէինք առ ուղղիչն ճեմարանին Էջմիածնի, որ սիրալիք ընդունելութեամբ այլ և այլ եպիսկոպոսաց ներկայացուց զմեզ. և նորա մանրամասն ցոյց տուին մեզ զեկեղեցին և զանձատունը՝ յո-

բում հրաշալի ճոխութիւնք ամփոփուած են :
Եկեղեցին՝ որ զանազան ժամանակներ նո-
րոգուելով՝ զփրաղգարար քանի մասերն ա-
ղաւաղուած են, զուտ բիւզանդեան ճար-
տարապետութիւն ունի. ներքին մասը մա-
նաւանդ ամենազեղեցիկ է : Որմունքը ծած-
կուած են լաւ կերպով պահուած նկարներով :

Որոց ժամանակէն մուժ գոյն մը առնլով՝ ա-
ւելի խորհրդալից բանաստեղծութիւն մը կը
ներկայացընեն, ինչ որ հին եկեղեցեաց
միայն յատուկ է սալ զայն : Գունաւոր գե-
ղեցիկ ապակիներէ մուտ կը գործէ արեւելեան
զեղեցիկ արտոմակտ և ճոխարար քանդակա-
գործեալ եկեղեցւոյն ներքին կողմը՝ անոյշ

Կարողիկէն Էջմիածնի .

լոյս մը, բաւորովին հրաշալի կերպարանք մը
ստալով անոր :

Այս կ'առաջնորդեն մեզ ի սրահ ուր
պահուած են եկեղեցւոյն յատուկ դանձերը,
ուստի կը զատուինք շրացած հետաքննական
այցելութեամբն արծաթեղինաց և ականց պա-
ստականաց որ այնչափ պարեմէ ի վեր աշ-

խարհիս ամէն կողմ՝ գաւաւած ազգայիններէ
ղրկուած են յիշմիածին : Այնցնինք ապա ի
սրահն՝ ուր բարձր գարաններու մէջ խնամով
գրուած են քահանայական զգեստը, յորոց
ումանք հովիթեան ձեռագործք են : Ամենա-
զեղեցիկ կերպառք՝ ոսկեղէն և արծաթեայ
բանաւածներով զաւարուն՝ որ ամբողջ կենաց

յարտեւակ աշխատանաց արգիւնք կ'երեւին, աշուրնուս առջեւ կը դուրս շուրջառաց և արարներու ձեւերով: Կը տեսնուին հոն արեւելից և արեւմտից ամենահին մետաքսագործութեան ճարտարագործ արդասիք. և անշուշտ գեղեցկագոյններէն են լիոն քաղքին ձեռք կերտք:

Քանի մը ժամուան մէջ ականարկ մը միայն կրնանք ձգել բովանդակ շինուածին վրայ, ուր նախանշնիս ալ ընելով՝ քիչ մը տանն հանգչեցանք: Սմենէն ետքը ձգեցինք՝ բոլոր աշխարհի մէջ համբաւեալ մատենադարանին այցելութիւննիս:

Դառնալով յերեւան, նաւալիկին այցելութիւնն ընդունեցինք, որ քաղաքապետին կողմանէ: Ղրկուած էր օգնելու մեզ կարաւանը պատրաստելու: Համբարդութեան նոր ընկերակից մ'այլ ներկայացաւ, նոգակաց զըլխաւորի համագլխեւորով, որ հետեւեցինս Արարաւ տայ փրայ քարձախաւու փափաք կը ցուցնէր: Յուսարով թէ իր և հետը իզոյ երկու նոգակաց ընկերութիւնը ապակիութիւն մը ըլլան Քրդաց քէմ, որոցմէ կը փոխնային մեքիներն: Կարոն Շահնոր ընդունեցաւ այս օգնութիւնը, թէպէտ և այնչափ խոհմանկան չէր՝ անկախութեան նախանձուրդ ցեղին մէջ մտնել այնպիսի հանդերձանօք ուժոյ և կազմածոյ:

1 յուլիս. — Բովանդակ Անդրապատի մէջ անուանի է. Երեւանու կլիմայն՝ իր կարգէ զորս բարեխառնութեան աստիճանաւր զի ձմեռուան մէջ ջերմաչափը 26 հարիւրորդ աստիճանի կ'իջնէ, և ամառը քաւասունէն վեր կը բարձրանայ, և փոյին՝ որ այն եղանակին մէջ հանապազօրեայ հողմով կը թանձրանայ, անտանելի կ'ընէ բնակութիւնը. ուստի քաղաքացիք՝ երբ ամառուան շուր կը սկսի զգալի ըլլալ, կը փութան դիմել մերձակայ բարձր հովիտուն տեղուանքը:

Երեւանի քաղաքային տեսչութեան ամառանոցն հաստատուած է ի Դարախիշակ, մալականաց փողոցի գիւղին մէջ, զոր կը պատեն ցարտեաց անտառք և կառուցուած է ի զաւախոյցի Ալակօզիկ:

Քաղքին օդոց փառաւորութեանը վրայ հետեւեալը կը պատմեն, որ առաջի դարձած

է կրնայ մէջ Ե' ամառդեմ, թէ երեք Հայք, մին Աստրախանցի, միւսն Տփղիսեցի և երրորդն Երեւանէն, մէկտեղ դառնելով, առաջինը կ'ընէ միւս երկուսին. « Մեր քով հարուստն աղքատէն չես կրնար զանազանել »: Տփղիսեցին կը պատասխանէ. « Մեր քաղքին համար կ'ըսեն, թէ երիտասարդն՝ տալիքը առած ծերունիէն չտարբերի »: — « Աւել, կ'ըսէ երրորդն, յերեւան անկարելի է որոշել օդը մեռածէն ու »:

Մենք ալ կը զգանք այդ անհանդուրժելի կլիմային տարիւնքը մեր վրայ: Հեղձամիջակ ջերմութեան տուրնջեան կը յաղորդէ անհող և մթնոլորտով անհանգիստ ընող. գիշեր մը որով կը բացատրուի բնակչաց սովորութիւնը աղատ օդոյ և բացօթեայ սրահից մէջ գիշերը հանգչելու:

Հագիւ թէ արեգակը կը ծագէ, թէպէտ և ջերմամբ նեղեալ, կը փութամ անիծեալ քեւնեկէս դուրս ձգել. ինքզինքս. գէթ դուրսը՝ ճամբուն վրայ, գունդ և անակնկալեաց հետաքննող աչքերու հանապազօրեայ նարտորդ կը ներկայանան: Շուրջ վաճառականք իրենց ձայնով օդը կը լեցնեն, պարսիկ, թաթար, աւստի հայերէն լեզուներով զովելով և հրուշակելով իրենց ապրանքը: Հետաքննական է արեւելեան կենաց արեւմտականին հետ, այնչափ մերձաւորութիւնը, իրարուն հետ բախտիլը. Երեւանի մեծ փողոցին մէջ կը տեսնուին որ օտարն անհանգիստ փայտոտնք, փառակազմ հեծեալք, առաւ սպայից համազգեպար՝ որ կը խառնուին հայ և հարկական. գաղթականութեան վերաբերող տիկնանց արգուղարդին հետ, ինչպէս մեծ մայրաքաղաքի մը ծառուղեաց վրայ: Անդին կը նկատեն արշաւոց կարաւան մը՝ որոց կ'առաջնորդեն ցարտ աչքեր ու ամենէն անհնազանդ մեքի ունեցող փաղք. արհամարհու շրթամբայ այդ քաղաքակրթելոց մէջ. քիչ մը հեռու՝ ուղտը յամառ նստածքով մը գետնին վրայ և կանչուրեստելով թնդացրելով օդը և կ'իմանանք թէ արեւելքի մէջ ենք: Իրարմէ բոլորովին տարբեր տպաւորութիւնք կ'անցնին մտքէս. յարափոփոխ տեսարանք՝ սկզբնաւորաբար, փոքրազարթ, հրահանգիչ, տիւրք, նոր տեսնող ճանապարհորդին մեծ հաճոյք կը պատճառեն:

Երեւանու մէջ՝ միակ տեղին ուր կարելի է վայրկեանական ապաստանարան մը փնտռել փողիէ ու արտաքայ կարգի ջերմութենէ, հասարակաց պարտէզն է. ուր հովանաստուերը առ պակասութեան անձրեւոյ, դեղնապղն են և ոչ կանաչ: Ռուսական երաժշտախումբ մը հոն կը նստագէ:

Մեր պատրաստութիւններն արդէն լմընացած են, և տաքութենէ խուսելու համար կէս գիշերուան ձգեր ենք ճամբայ ելնելը: Յոգնածութենէ և մանաւանդ ջերմամբ սաստիկ նեղուած, յարկածածուկ ճեմելիքին մէջ կ'երկրնամ՝ տեսնելու զաւթին մէջ կատարուած բեռները վերցրնելու կատակերդութիւնը: Նոր կարաւաննիս կը կազմուի Երեւանու Թաթարներէ, որ կը վարձեն մեզ՝ հեծնելու և բեռնաբարձ ձիան: Առաւօտեան ժամը մէկին՝ նաչալնիկը կու գայ անձամբ նախազահելու մեր շուայն, և վերցընելու մէջնեղէն վերջին յամրութեանց պատճառներն: Ժամը մէկ ու կիսուն՝ կարաւանը տեղէն կը շարժի. ես քուն ըլլալու վրայ էի՝ երբ կու գան ազգել ինձ թէ ձիու վրայ հեծնելու աստենն է: Ամենքնիս ալ ճամբայ կ'երկնեք գլեթէ կիսակենդան, յոգնածութենէ և ի քնոյ շարաշար նեղուած:

Ինչպէս եկած աստեննիս, հիմայ ալ սուր հանդակի ճամբովը կարաւանն կը յառաջէ յԱրարատ, որոյ մեծավայելուչ ստուերական ծրագիրը՝ անհաստալի ճշդութեամբ կը նկատենք ամենաշինջ գիշերոյ պարզութեան մէջ: Փազաթան ձիւներն իբր ի հայելոյ կը տեսնուին լուսնի արծաթափայլ ճառագայթից տակ, և միայն այն գեղահրաշ տեսարանն՝ բաւական էր արթուն պահելու մեր աչուրները: Բայց, աւաղ. գիշերային զովութենէն յաղթուած՝ ձիու վրայ քուն կ'ըլլամ, որ և նա կէս քնոյ մէջ է: Ուղտերու բազմաթիւ կարաւաններ կ'անցնին ճամբուն վրայ, այնպէս լռին՝ որ միայն վարչաց ձայնը ինձ ընդստնու կու տայ, ծանուցանելով որ ինքզինքս ամառ բռնեմ:

Կամաց կամաց լուսինը կ'ազատանայ՝ նորածագ արշալուսոյն գիմաց. և ես վայրկեաններն կը թուեմ որ դեռ եւս զմեզ կը բաժնեն Գամաղուէ, որ մեր առաջին կայարանն է:

Բայց ժամը վեցին՝ դիմացնիս կ'երևն Գոյաւար գիւղը, որուն բնակիչքը մեծապէս կը հետաքրքրեն ամուսինս. ուստի թէպէտ խոնջ վար կ'իջնէ գեղը աչքէ անցընելու. իսկ ես ձիու վրայ կը մնամ, վախնալով որ եթէ իջնեմ՝ յոգնածութենէս կարող չըլլամ նորէն վերելակել: Ասորիք կամ քաղղէացիք են Գոյաւարի բնակիչք՝ Պարսկաստանի Ռաքիոյ կամ Սալմաստ գաւառներէն գաղթեալք. զաղթականութիւն մը որ ցարդ կը շարունակուի Ռուսաց կառավարութեան շնորհած դուրսութեամբ: Յառաջ՝ մասամբ նետտրականք էին կրօնի, իսկ հիմայ յունադաւան. և ինքզինքնին սերեալ կը համարին ի Ներքովայ և յԱսուրայ, և Քաղղէացիք կը կոչուին: Ստոյգ է որ իրենց լեզուով, սովորութեամբ և բարուք մեծապէս հետաքննելի ժողովուրդ մ'են. և լեզունին այնչափ մերձաւոր հերթայականին, որ Հրէայք և Ասորիք հնշտեալ կ'իմանան մէկմէկու խօսքը: Կը տեսնեմ գեղաղէմ օրիորդք՝ որ ալբիւրէն շուր հանելու կ'երթան. քայց և բազմութիւն տկար և հիւանդ տղայաց այս վատառողջ գիւղին մէջ. այնպէս որ տաւն հոգիէն՝ չորսը աչքին լոյսը կորուսած է կամ աչացաւութեամբ կամ ծաղիկ հիւանդութենէն, որ Երասօխայ բուխան գաւ հոլտին մէջ յաճախեալ տխուր մ'է: Բայց գիտ զարմացընողը գեղեցիկութիւնն է՝ ոչ տկար սեռին, որ չուին զայն, այլ էրիկ մարդկանց և ծերունեաց մանաւանդ. յորոց երկու հոգի կու գան հետերնիս տեսնուելու, և կատարեալ տիպաբք են հրէայ սերնդեան: Իւր բովանդակ նշանակութեամբ. յարգանաց արժանաւոր նահապետք, որ կ'ընկերեն մեզ գիւղին մէջ շրջագայելու: Կենդանի ու փայլուն աչքեր ունին, ձիւնակերպ մազեր ու մուրուք, Թաթարաց հետ մերթ ընդ մերթ ազգախառնութեանց յարաբերութիւններ կ'ուսնան Ասորիք. և որովհետեւ Հրէիցմէ զատ ուրիշ լեզունին չի հասկընար, Ասորայտաւարին գաւառացի Թուրք բարբառը կը գործածեն իրարու հետ:

Առաւօտեան ժամը ութին կը հասնինք ի կայարանն Գամաղուէ, ուր ընդունայն կը ջանամ կուռի բարեխառնութեանը դէմ, որ կէսօրը քառասուն աստիճանի կը բարձրա-

նայ: — Զափարաց միոյն սենեկին մէջ կը տեղադրուիմ, ուր պատուական թաթար մը ամենայն խնամքով մթեղաց գունդագունդ բազմութիւնը կը հալածէ, որով կրնամ քիչ մը ատեն հանգչիլ քնով: Ժամը վեցին կ'արթնցընէ զիս ամուսինս, որովհետեւ գիշերուան մութը չկոխած՝ հարկ է իշտասիւն անցնելով ժամանել յԱրալքը:

Անմիջապէս ճամբայ ելնելով երբ կը հասնինք յափտա գետոյն, աքեզակն բռնականակապէս հորիզոնին երեսէն կ'անհետանայ. և որովհետեւ նոյն տեղն ծանծաղ էր՝ կարաւանը առանց գծաւորութեան ներս մը դուրսու, իսկ մենք Գամարուան Արալքի հետ յարաբերութեան գնող տափակ նաւակին մէջ նստանք: — Կարաւանին այդ անցըր, ձիապանաց գոչինը՝ որոնք չթըռուելու համար բռնաբարձ անասնոց վրայ բարձրացած են, մեծ ոգևորութիւն և գեղեցիկ տեսարան մը կը ներկայացընէ այդ վերջալուսին ատեն:

Փիշեր է արպէն երբ ճամբայ կ'եղնենք: Կարմիր ու թանձր ամպերով կիսովի ծածկուած լուսինը կը լուսաւորէ ճամբան, որ կը կտրէ ընդարձակ ճախճախտու դաշտ մը՝ բուրբոյլին անապատ և լի եղեգամբք: Փիշերային տխուր լուսութիւնը ուրիշ բանով չընդհատուիր՝ բայց եթէ թունաւոր զորսից միաձայն կռնչմամբ, որ թռչտելով կը զարնուին մեր երեսաց և ձեռաց: Երկինք կ'ամպոտորն, օդը կը ծանրանայ, և թէպէտ իշտասիայ ու Արալքի մէջ միայն եօթն վերստ է հեռա-

ւորութիւն, բայց ճախնային ըլլալուն՝ ինծի եռասպատիկ կ'երևի. զոր վերջապէս ի գրլուսի կը հաննեք, ջերման առատ պաշար մը հետերնիս տանելով:

Այսպիսի տեսարանով մը մտքիս մէջ արթնցած տխուր զաղափարները հեռացընելու համար, Գեորգէն կը խնդրեմ որ արաբերէն երգ մը նուագէ. վասն զի հետերնիս անոնց գեղեցկութեան խօսքը կ'ընէր, և թէ այնպէս զմայլական են՝ որ մարդ զանոնք լրտեքա տտեն կը փափաքի մահուան. գէթ անանկ կ'երևնար մեզ ծառային Ղայկին փափուկ դուրութեան: Ուստի նստելով քովերնիս, իր անոյշ ձայնովը՝ սիրային երգ մը կը նուագէ: Թէպէտ մեծապէս կը յարգեմ արաբերէնը, բայց երգը՝ ամենեւին տարփանք մը չազգեց ինձ մահուան...:

Հետաքննական կտորին մէջ՝ կը ներկայանայ մեզ ստուերախառն ծառոց շարք մը, և կը մոնենք ի դաշտն Արալքի, ի ստորոտս Արարատայ: Կողակաց գնդի մը բանակատեղին է, պահապանաց սահմանատեղոյն: Երբ կարաւանը կը մոնէ ի հրապարակն, երեկոյեան աղօթից համար հոն ժողովուած են Կողակը և զունդը՝ Ռուսաց ազգային երգը կը հնչեցընէ: Մէկէն հրամանատարին կ'երթանք, որուն արդէն իմաց տրուած է անկէջ անցնելնիս. ուստի մեր տրամադրութեան տակ կը ձգէ ընդարձակ և գեղեցիկ սենեակ մը, կապերաներով և բազմոցներով զարդարուած, ուր հանգստեամբ պիտի անցընեմք գիշերը:

Շարայարեկի.

